

Pismo i sztuka

Żetony

Skomplikowane ramy ekonomiczne, które opisaliśmy w poprzednim rozdziale, były możliwe tylko dlatego, że Sumerowie opracowali prawdopodobnie najwcześniejszy system pisma na świecie. Uważa się, że nawet egipskie hieroglify są nieco młodsze. Najwcześniejsze próby prowadzenia zapisów wydają się sięgać okresu neolitu przedceramicznego, kiedy to małe gliniane żetony zostały odnalezione w ograniczonej liczbie kształtów w kilku różnych miejscach od Catal Huyuk w Anatolii do Jarmo w irackim Kurdystanie. Uważa się, że żetony te były używane do reprezentowania różnych towarów. Z czasem niektóre żetony wydają się reprezentować określone rodzaje towarów, na przykład owce lub bydło. Różne rozmiary i kształty zaczęły również reprezentować różne ilości, dzięki czemu możliwe było prowadzenie prostego zapisu transakcji za pomocą tych środków. Schmandt-Besserat rozwinął ten początkowy pomysł, aby zasugerować, w jaki sposób bardziej wyrafinowany system pisma mógł rozwinąć się z tych prostych początków (Schmandt-Besserat 1986). Jej pomysły nie są powszechnie akceptowane, ale w tej chwili stanowią najbardziej spójną próbę wyjaśnienia, jaką mamy. Następnym etapem procesu było umieszczenie tych żetonów oznaczających towary objęte pojedynczą transakcją w glinianej kuli lub bulli. Dla zwiększenia wydajności rodzaje żetonów zamkniętych w kuli były również odciskane na zewnątrz, co również można było ostemplować pieczęcią. Okazało się, że wykonanie dobrych odcisków niektórych żetonów było dość trudne, więc zamiast tego próbowano wyrzeźbić ich kształty na powierzchni glinianych kul. Być może to była geneza pomysłu wypisywania symboli na glinie. Jednym z poważnych problemów z pomysłem Schmandt-Besserat jest to, że zdjęcia rentgenowskie pokazują nam teraz, że zawartość tych bulli nie zawsze odpowiada znakom na zewnątrz (Lieberman 1980). Kula nie miała szczególnie łatwego kształtu w obsłudze, więc gdy rysunki żetonów zaczęły zastępować same żetony, zaczęto zamiast nich używać spłaszczonej tabliczki gliny. (Niektóre z tych wczesnych tabliczek nadal są odcisnięte w formie prawdziwych żetonów, a nie ryte, co wskazuje na siłę tej tradycji.)

Piktogramy

Najwcześniejsze tabliczki, które mamy, pochodzą z poziomu IV okręgu Eanna w Uruk. Dwie tabliczki, które mogą być nawet starsze, znaleziono w Tell Brak, ale niestety nie były dobrze rozwarstwione i dlatego nie można ich dokładnie datować. Zdecydowana większość tych wczesnych tabliczek nadal rejestruje pojedyncze transakcje z towarem i ilość na nich wyrytą lub wytłoczoną. Jeśli pozostawi się je na słońcu do wyschnięcia, stają się wystarczająco twarde, aby przetrwać tysiące lat. W późniejszych czasach szczególnie ważne dokumenty były wypiekane, aby nadać im jeszcze większą wytrzymałość. Osiemdziesiąt procent dokumentów z poziomów Uruk ma charakter ekonomiczny, ale inne rodzaje dokumentów były już pisane, nawet na tym wczesnym etapie. Istnieją na przykład listy zawodów, a aby zarejestrować tego rodzaju informacje, konieczne były istotne zmiany w początkowej koncepcji, że każdy kształt reprezentował konkretny obiekt, który był bardzo podobny. Te wczesne znaki nazywane są piktogramami i nie można stwierdzić, w jakim języku zostały napisane, ponieważ obrazek krowy można odczytać jako „krowa”, „vache” lub „bukra” w zależności od języka, jakim posługuje się czytelnik. Następnym krokiem było to, że piktogram przyjął nie tylko znaczenie przedstawionego obiektu, ale także wartość dźwiękową tego słowa, zwykle równoważną sylabie. Na przykład sumeryjskie słowo oznaczające głowę brzmiało „sag”, więc obrazek głowy miał teraz również wartość dźwiękową „sag”. Umożliwiło to skrybom rozpoczęcie tworzenia sposobów pisania złożonych słów, dla których nie było dostępnego piktogramu, znacznie zwiększając ilość informacji, które mogli przechowywać lub przekazywać. Gdy przyjęto pomysł sylabicznego pisania słów, można rozpoznać język, w którym napisano tabliczki, i to właśnie w tym momencie, pod koniec Uruk IV, możemy powiedzieć, że językiem tabliczek jest z pewnością sumeryjski. Inne zmiany zaczęły mieć miejsce pod

koniec Uruk IV, gdy wprowadzono nowy typ rysika lub przyrządu do pisania. Najwcześniejsze rysiki, często wykonane z trzciny, miały jeden spiczasty koniec używany do rycia linii i jeden okrągły używany do odciskania gliny. Pod koniec Uruk IV/III znaleziono nowy typ rysika z trójkątną sekcją zamiast okrągłej i był on używany do odciskania klinowatych znaków na tabliczce. Drugi koniec pozostał spiczasty, ale był używany stosunkowo rzadko. Pojawienie się rysika z trójkątnym końcem wpłynęło na kształt znaków, które stały się bardziej geometryczne i bardziej abstrakcyjne, a klin stał się podstawowym elementem różnych znaków. To również od tych klinów, zwanych po łacinie *cuneus*, pismo wzięło swoją nazwę, pismo klinowe lub klinowe. Te zmiany w piśmie towarzyszyły zmianom w układzie tabliczek. Zamiast zawierać tylko jeden wpis na każdej z nich, tabliczki zaczęto dzielić na pola, z których każde miało swój własny wpis, chociaż kolejność znaków była nadal dość przypadkowa. Stopniowo znaki stawały się coraz bardziej uporządkowane i coraz więcej informacji można było umieścić na starannie wykluczonych powierzchniach; kolejność również została ujednoczona, a tabliczki czytano od lewej do prawej, zamiast od prawej do lewej. Mniej więcej w tym samym czasie nastąpiła ostatnia wielka zmiana i znaki zostały obrócone o 90 stopni, aby położyć je na plecach. Powód tego nie jest do końca jasny, ale wydaje się, że wiąże się ze sposobem, w jaki tabliczka była trzymana przez skrybę, aby zminimalizować niebezpieczeństwo rozmazania mokrej gliny. Ten ostateczny rozwój wydaje się mieć miejsce mniej więcej w połowie trzeciego tysiąclecia. Doskonały opis tych zmian można znaleźć w książce Christophera Walkera zatytułowanej *Cuneiform* w serii *Reading the Past*. Wraz ze wzrostem umiejętności technicznych skrybów, ilość informacji, które mogli przekazać, również zaczęła się zwiększać. Większość tabliczek prawdopodobnie nadal miała ekonomiczny cel, ale zaczęły pojawiać się kompozycje historyczne i literackie, wraz z listami i wszelkiego rodzaju inskrypcjami dedykacyjnymi. Te dedykacje dostarczają nam jednych z najwcześniejszych tekstów historycznych, jakie posiadamy. Rejestrują imiona i czyny niektórych wczesnych królów okresu wczesnodynastycznego i stanowią użyteczne odniesienie krzyżowe do tak zwanych zapisów historycznych, które, na przykład w przypadku wczesnych list królów, wydają się opisywać idealny, a nie rzeczywisty stan rzeczy. Istnieją również słowniki oraz traktaty naukowe i matematyczne używane przez skrybów w ich roli geodetów i astronomów. Skrybowie byli wysoko wykształconymi biurokratami i specjalistami, którzy musieli mieć dużą władzę, ponieważ większość populacji była analfabetami, nawet na najwyższym szczeblu. Dokumenty państwowe i prywatne listy zaczynają się od frazy „Powiedz X” lub „Powiedz mojemu panu królowi”, co jasno wskazuje, że przynajmniej pierwotnie, gdy formuła ta weszła do użytku, odbiorcy nie byli w stanie sami czytać. Opisy szkolenia skrybów przetrwały i pokazują, że był to długi i gruntowny proces. Zawód ten często był rodzinny i, jak można się spodziewać, istnieje niewiele zapisów o kobietach skrybach, chociaż Enheduanna, córka Sargona z Agade, była słynną autorką hymnów i lamentów. Pismo klinowe było w użyciu od końca czwartego tysiąclecia p.n.e. do pierwszego wieku n.e. Było używane w wielu językach oprócz sumeryjskiego i późniejszych semickich dialektów Mezopotamii. Stał się pismem, którym prowadzono międzynarodową dyplomację w czasach słynnych archiwów amarnańskich. Okazał się zadziwiająco wszechstronny i zadziwiająco wytrzymały, a mimo to wciąż niewiele wiemy o jego pochodzeniu. Opisał jeden sposób, w jaki mógł rozwinąć się z użycia glinianych żetonów i zasugerowano, że rozwój ten prawdopodobnie miał miejsce na równinie sumeryjskiej. Istnieje inny obszar, który również rości sobie prawo do bycia domem pisma klinowego, a jest to obszar na południowy wschód od Sumeru znany jako Elam. Tabliczki w języku protoelamickim w piśmie klinowym znajdują się w Suzie i na dużym obszarze współczesnego Iranu, mniej więcej w tym samym czasie, gdy pierwsze tabliczki pojawiają się w południowej Mezopotamii. Dokładny związek między tymi dwoma bardzo wczesnymi formami pisma klinowego pozostaje do ustalenia.

Pieczenie i odciski pieczęci

Inna, znacznie bardziej ograniczona forma zapisywania informacji była w użyciu na długo przed rozwojem pisma klinowego, a później była często używana w połączeniu z nim. Od samego początku

neolitu znajdowano kamienie lub kawałki gliny zdobione prostymi wzorami. Niektóre z nich znajdowano przebite w celu zawieszenia i prawdopodobnie były używane jako amulety, inne mogły być używane do stemplowania wzorów na tkaninie lub innych tkaninach, ale niektóre mogły być używane jako pieczęcie, aby odcisnąć znak właściciela na przedmiocie. Pierwsze pieczęcie, które możemy z całą pewnością zidentyfikować jako pieczęcie, pochodzą ze stanowisk w północnej Mezopotamii na poziomach Halaf i Ubaid. W Tepe Gawra znaleziono trzy pieczęcie w dźwięczniku Halaf, jedno z geometrycznym wzorem, a dwa pozostałe z przedstawieniami zwierząt. Tylne strony tych pieczęci zawierały odciski tkaniny, co sugeruje, że były używane do zabezpieczania towarów zawiniętych w worki lub być może dzbanki, których szyjki były często pokryte tkaniną, którą można było związać sznurkiem. To z kolei można było zabezpieczyć za pomocą kłębka gliny z odcisniętą pieczęcią. Pod koniec okresu Ubaid pieczęcie stemplowe można było znaleźć w niektórych liczbach na północy, ale nadal są bardzo rzadkie na południu. Obecnie są wykonane z szerokiej gamy materiałów, od gliny po półszlachetne kamienie, takie jak karneol, i są zdobione zarówno geometrycznymi, jak i naturalistycznymi wzorami. Pierwsze przedstawienia ludzi pojawiają się razem ze zwierzętami, węzłami i roślinami. W okresie Uruk repertuar wzorów ponownie się rozszerza, obejmując to, co wydaje się być scenami rytualnymi. To w okresie Uruk, na południu kraju, pojawia się nowy rodzaj pieczęci. Jest to pieczęć cylindryczna, w kształcie cylindrycznego koralika, zwykle przebita wzdłuż i ozdobiona scenami, które po rozwałkowaniu na kawałku mokrej gliny tworzą ciągły fryz. Wzory na pieczęciach cylindrycznych mogły być o wiele bardziej zróżnicowane i złożone niż te na pieczęciach stemplowych, które stopniowo stawały się mniej popularne. Pieczęcie cylindryczne mogły również pokrywać znacznie większą powierzchnię. Miało to istotne znaczenie, gdyż jedną z funkcji plomby cylindrycznej, jak sama nazwa wskazuje, było plombowanie przedmiotów przewożonych z jednego miejsca do drugiego lub plombowanie pudeł lub nawet pomieszczeń w taki sposób, aby uniemożliwić manipulację ich zawartością.

Pieczęć stemplowa

Pieczęcie były również używane jako podpisy w społeczeństwie, które, jak już widzieliśmy, było w dużej mierze analfabetami. Rozszerzeniem tej funkcji było potwierdzanie zapisów transakcji i rejestrowanie zgody stron umowy. Obie strony umowy, wraz ze świadkami, toczyły swoje pieczęcie na odpowiedniej tabliczce, która zapisywała warunki umowy, a cała transakcja mogła być dodatkowo wzmocniona przez dołączenie pieczęci odpowiedniego urzędnika miejskiego lub pałacowego. Odcisk pieczęci pełnił również niektóre funkcje współczesnej karty kredytowej, więc przy wszystkich tych zróżnicowanych funkcjach prawnych i ekonomicznych łatwo jest wyjaśnić, dlaczego utrata pieczęci była traktowana jako bardzo poważna sprawa w okresie Ur III i musiała być publicznie ogłoszona w różnych punktach miasta jej właściciela. Przypuszczalnie, gdyby nie zrobiono tego w należytej formie, nieszczęsny właściciel mógł znaleźć się w odpowiedzialności za podejrzane interesy i złe długi zgromadzone przez złodzieja. Pieczęcie cylindryczne były przedmiotem specjalnych badań archeologów, częściowo dlatego, że są z natury najbardziej atrakcyjnymi obiektami, a częściowo dlatego, że mogą nam wiele powiedzieć o okresach, w których zostały wykonane. Informacje można uzyskać z materiałów, z których zostały wykonane. Często mogą one dać nam pewne pojęcie o zakresie kontaktów zamorskich w tamtym czasie, ponieważ pieczęcie są często wykonane z kamieni takich jak lapis lazuli, które można prześledzić do znanych źródeł. Od połowy trzeciego tysiąclecia są one często opatrzone napisami, nie tylko imieniem właściciela, ale czasami jego funkcją, na przykład „Stuga króla X”, co może dostarczyć użytecznych danych historycznych. Styl, w jakim są zdobione, zmienia się z czasem i obecnie można zidentyfikować style typowe dla danego okresu, dzięki czemu pieczęcie stanowią niezwykle przydatne pomocnicze narzędzie do datowania, chociaż będąc małe i przenośne, łatwo je przesunąć w zapisach archeologicznych. Być może potencjalnie najciekawsze informacje można uzyskać z tematu pieczęci, który również znacznie zmienia się z okresu na okres. Można zasugerować, że temat popularny w

danym okresie może odzwierciedlać niektóre z trosk i zainteresowań ludzi, dla których pieczęcie zostały wykonane. Zasugerowano również, że temat może być w niektórych przypadkach powiązany z zawodem właściciela. Oprócz tych dwóch spekulacji, rysunki na pieczęciach z pewnością dostarczają nam informacji o codziennym życiu w tamtych czasach, których nie możemy uzyskać z żadnego innego źródła.

Pieczęć z okresu Uruk ze sceną pasterską

Najpierw przyjrzyjmy się możliwości, że temat jest związany z zainteresowaniami tego okresu. Najwcześniejsze pieczęcie z okresu Uruk są duże i grube, z misternie wykonanymi, przemyślanymi wzorami. Nawiasem mówiąc, trudno jest uznać je za w jakikolwiek sposób eksperymentalne, co doprowadziło do sugestii, że mogły istnieć wcześniejsze pieczęcie z nietrwałych materiałów, takich jak drewno lub kość słoniowa. Tematyka tych pieczęci mieści się w dwóch głównych kategoriach, które się pokrywają. Jedna grupa przedstawia sceny rolnicze, takie jak karmienie stad, podczas gdy druga pokazuje to, co wydaje się być scenami rytualnymi. Często obejmują one postać w specjalnej spódnicy, która wygląda, jakby była zrobiona z siatki. Ta postać jest czasami przedstawiana również podczas składania ofiar na ołtarzach bogów, podczas gdy na pieczęciach z Suzy jest ukazana w bardziej wojennych działaniach. Nosi również charakterystyczny kapelusz, trochę podobny do współczesnego kapelusza Pathan i sugerowano, że jest jakimś rodzajem władcy. W rozdziale o pochówkach zauważyliśmy już, że w okresie Uruk pojawiły się elitarne grupy rządzące, więc ta postać mogła należeć do jednej z takich elit. Jeśli instytucja królestwa była nowa, rozsądne jest, aby stanowiła jeden z dwóch głównych tematów na pieczęciach, wraz z rolnictwem, które, jak powiedzieliśmy wcześniej, stanowiło podstawę ekonomiczną kraju. Trudniej jest wyjaśnić trzecią grupę pieczęci, które nakładają się w czasie z tymi, które właśnie opisaliśmy. Uważano, że ta trzecia grupa należy do nieco późniejszego okresu Jemdat Nasr, ale ostatnio wszystkie trzy typy znaleziono razem w miejscach takich jak Habuba Kabira nad Eufratem. Stylistycznie trzecia grupa wyróżnia się intensywnym użyciem wiertła, które tworzy dość prymitywny wzór na powierzchni, która jest często wyższa i cieńsza niż na lepszej jakości pieczęciach. Wzory są trudne do zinterpretowania, ale wiele z nich wydaje się przedstawiać codzienne czynności, takie jak wyrób ceramiki i tkactwo. Zasugerowano, że pieczęcie te mogły należeć do warsztatów świątynnych, które produkowały te towary. Jeśli tak jest, wydają się one należeć do nieco innej kategorii.

Wczesna scena walki ED

Wszystkie trzy typy zanikają w fazach Jemdat Nasr i ED I, aby zostać zastąpionymi przez wyszukane wzory biegu w stylu znanym jako styl Brocade. Często obejmuje on postacie ryb i zwierząt pokazane w bardzo schematyczny sposób. Pod koniec ED I zaczynają pojawiać się jednak nowe motywy, które mają stać się typowe dla późniejszego okresu wczesnego dynastii. Był to czas, w którym rywalizacja między miastami wydaje się być intensywna i znajdujemy pierwsze dowody archeologiczne na armie i zorganizowaną wojnę, więc nie jest zaskakujące, że sceny walki stają się jednym z najpopularniejszych motywów. Te walki nie są zwykłymi walkami między wrogimi armiami, ale wspaniałymi mitologicznymi konkursami między bohaterami lub między bohaterami a zwierzętami, być może odpowiednimi pieczęciami dla żołnierzy. Innym popularnym tematem, który pojawia się od ED II, jest scena bankietu, w której pokazywane są wystawne uczyty z uczestnikami pijącymi, w wielu przypadkach słuchającymi muzyki, w obecności ich świąty, kolejny odpowiedni temat dla epoki, w której duże i zamożne gospodarstwa domowe występowały w obfitości, a małe dwory kwitły w wielu głównych miastach równiny. Czasami pieczęcie są podzielone na dwa rejestry i oba te popularne tematy można połączyć na jednej pieczęci. W kolejnym okresie Agade scena bankietu wychodzi z łask, chociaż walki nadal są ulubionym motywem, teraz przedstawionym z większym realizmem w bardziej sformalizowanym stylu. Po raz kolejny był to okres, w którym walki pozostały głównym zmartwieniem władców, co

zaowocowało powstaniem pierwszego imperium, jakie widział Bliski Wschód. Jest to również okres, w którym istniało wiele działań literackich i wiemy na przykład o hymnach i modlitwach napisanych w tym czasie. Te osiągnięcia literackie mogą być prawdopodobnie porównywalne w sztuce gliktycznej z wieloma pieczęciami, które przedstawiają sceny z życia bogów. Bóg słońca jest często przedstawiany, podobnie jak wiele postaci trudniejszych do zidentyfikowania, które wydają się obejmować Ea, boga słodkiej wody i Inannę/Isztar, boginię miłości i wojny. Napisy stają się również coraz ważniejszą częścią repertuaru wycinaczy pieczęci. Po raz pierwszy pojawiają się w ED III, a w okresie Agade są często uwzględniane jako element projektu. Wydaje się to sugerować wzrost liczby urzędników, którzy potrafili czytać, i pewien niewielki wzrost ogólnej umiejętności czytania i pisanie, chociaż dla większości ludzi obraz pozostał jedynym sposobem identyfikacji pieczęci i jej właściciela. W okresie Ur III ten trend trwa nadal, a projekty stają się niezwykle stereotypowe, pokazując urzędników z imienia i nazwiska przedstawianych albo swoim duchowym, albo świeckim władcom w celu potwierdzenia ich urzędu. Był to okres, w którym najwyraźniej nastąpił wybuch biurokracji i standaryzacja wielu dziedzin życia, od wag i miar po oficjalną sztukę, więc pieczęcie, co nie jest zaskakujące, odzwierciedlają gusta i etos tamtych czasów. Sugestia, że temat pieczęci może w jakiś sposób odzwierciedlać zawód lub status jej właściciela, nie jest nowa, ale niedawna praca Rathje nad pieczęciami z Królewskiego Cmentarza w Ur sugeruje znaczące korelacje między najbogatszymi grobami i scenami bankietowymi z jednej strony, a scenami konkursowymi i grobami zawierającymi narzędzia, broń i inne funkcjonalne przedmioty z drugiej strony. Doprowadziło to do wniosku, że groby zawierające sceny bankietowe mogły należeć do wyższych urzędników dworskich, podczas gdy te zawierające sceny konkursowe należały do osób o niższym statusie z „obowiązkami administracyjnymi w hierarchii gospodarczej i wojskowej”. Rathje zauważa również, że w Wielkiej Jamie Śmierci pieczęć znaleziona blisko ciała z lirą byka pokazuje, jak gra się na takiej właśnie lirze. Dalsze prace w tym kierunku powinny przynieść interesujące rezultaty. Mamy inne źródło dowodów, które mówi nam więcej o tych urzędnikach i podobnych im osobach. Pobożny mężczyzna lub kobieta często zamawiali wykonanie posągu przedstawiającego ich samych z rękami złożonymi w modlitwie, aby stali wiecznie przed ołtarzem swojego boga patrona jako stałe przypomnienie temu bogu ich cnoty i wymagań. Wiele z tych posągów przetrwało i stanowi większość naszych dowodów na rzeźbę okrągłą z trzeciego tysiąclecia. Pierwsze przykłady rzeźb okrągłych, które mamy, pochodzą z okresu Uruk i nie mieszczą się w tej samej kategorii. Podobnie jak wiele dowodów z okresu Uruk, są one niezwykle wysokiej jakości i trudno zrozumieć, w jaki sposób takie dzieła mogły zostać wyprodukowane bez oczywistych poprzedników. Większość z nich pochodzi z Uruk, więc powinniśmy być ostrożni, jeśli chodzi o traktowanie ich jako typowych. Prawdopodobnie reprezentują to, co najlepsze, co można było wyprodukować dla jednego z najważniejszych sanktuariów w kraju. Najwspanialszym dziełem jest maska głowy kobiety, wielkości naturalnej, wymodelowana z delikatnością i realizmem, których nie prześcigniono przez tysiące lat. Sugeruje się, że mogła stanowić część boskiej statuy, ale jej przeznaczenie jest nieznane. Znanych jest również wiele męskich figur, wyrzeźbionych w całości w okrąg, przedstawionych nago, z wyjątkiem rodzaju kapelusza noszonego przez króla na pieczęciach i dużej brody. Ręce są złożone przed klatką piersiową w geście modlitwy. Ponownie figury są precyzyjnie wymodelowane, podobnie jak kilka figur zwierząt z tego samego okresu. Z Uruk znane są również niektóre rzeźby o pięknej płaskorzeźbie, z których najwspanialszym dziełem musi być wielki wazon z Uruk, wazon o wysokości około metra, z przezroczystego alabastru, na którym przedstawiono scenę ofiar żniwnych składanych bogini Inannie. Ofiary obejmują wszystkie plony pól i są składane przez nagich mężczyzn postaci kobiecej, która może być samą boginią lub być może jej ziemską przedstawicielką, arcykapłanką. Inne piękne kamienne wazony są znane z Uruk ze zwierzętami w wysokiej rzeźbie strzegącymi wylewek, ale żaden nie jest tak dobry jak wazon z Uruk. Podobnie jak w innych dziedzinach, fazy Jemdat Nasr i ED I wydają się wykazywać spadek jakości i stosunkowo niewiele jest znanych posągów, chociaż jedna mała wotywna statua kobiety z Khafaje pokazuje, że sztuka obróbki kamienia nie została całkowicie porzucona. ED II dostarczył więcej

przykładów, ale trzeba przyznać, że są one wyjątkowo prymitywne w porównaniu ze posągami z Uruk. Duży zbiór wotywnych posągów został znaleziony w Tell Asmar zakopany pod podłogą świątyni Square, najwyraźniej podczas gruntownego remontu. Wydaje się, że uznano je za zbyt święte, aby je wyrzucić, więc zostały złożone w świętej ziemi pod podłogą kapliczek. Styl postaci ludzkich jest schematyczny: tors jest przedstawiony w niemal geometrycznej formie, twarze ze stylizowanymi rysami są niemal karykaturami, z inkrustowanymi oczami oraz pofalowanymi brodami i włosami. Dwie postacie wyróżniają się z grupy ze względu na swój rozmiar i ogromne oczy. Zasugerowano, że mężczyzna reprezentuje boga Abu, podczas gdy kobieta, która mogła pierwotnie mieć dziecko przytulone do jej spódnicy, jest jego małżonką. Jeśli to wyjaśnienie jest poprawne, to są to dwa bardzo rzadkie przedstawienia bogów znane ze starożytnej Mezopotamii. Zasugerowano również, że w rzeczywistości przedstawiają władcę i jego żonę i że są poświęcone Abu. W tych postaciach jest niewiele prób modelowania; głowy są umieszczone bezpośrednio na ramionach, a ciała są podtrzymywane przez nogi, które są często schematycznie wskazywane jako część podtrzymującej kolumny z kamienia. Powinniśmy być może ponownie ostrożni w traktowaniu ich jako typowych przykładów rzeźb z tego okresu, ponieważ pochodzą one z czegoś, co wydaje się być prowincjonalnym zaściankiem. Lepsze okazy mogły istnieć w głównych świątyniach. Jest jeden okaz ze świątyni Square, który potwierdza tę sugestię. Jest wykonany z półprzezroczystego marmuru, a nie z gipsu jak inne, i przedstawia nagiego, klęczącego mężczyznę ubranego tylko w wysoki kapelusz i dziwny pas, co wydaje się mieć pewne znaczenie rytualne, ponieważ występuje na innych podobnych figurach i pieczęciach. Jakość tego okazu jest znacznie wyższa i przypomina dzieło Uruk; przypomina również niewielką liczbę innych okazów z podobnego materiału znalezionych na różnych stanowiskach. Jest jeszcze inny klęczący okaz z Telloh i piękna stojąca figura mężczyzny z Umma. Być może te okazy reprezentują konkretny warsztat, a może są importowane. Z pewnością wyróżniają się zarówno jakością wykonania, jak i użytym materiałem. Do tej grupy może również należeć posąg kobiety ze świątyni Inanna w Nippur. Wykonany jest z półprzezroczystego zielonego alabastru, a twarz jest złotą maską. W tej chwili ten przedmiot jest unikatowy. Nie możemy nawet stwierdzić, czy przedstawia boga, czy wyznawcę. ED III wyprodukował wiele takich wotywnych posągów, w raczej bardziej naturalistycznym stylu, chociaż można dostrzec niewielkie próby portretowania. Być może nie uznano tego za konieczne, ponieważ wiele posągów ma teraz swoje imiona i dedykacyjne inskrypcje na ramionach lub plecach. Postacie męskie są coraz częściej pokazywane z tysiącami głowami zamiast bobów pazia, podczas gdy postacie kobiece noszą bardziej wyszukane ubrania, nakrycia głowy i fryzury. Niektóre z najpiękniejszych posągów pochodzą ze świątyń w Mari. Tutaj wiele postaci kobiecych jest pokazanych siedzących na krzesłach, noszących wysokie kapelusze w stylu polo i wełniane płaszcze, które otulają głowę i ciało. Jedną z wybitnych posągów z Mari przedstawia śpiewaczkę Ur-Nanshe siedzącą ze skrzyżowanymi nogami w parze obszernych wełnianych spodni, noszącą coś w rodzaju warkocza z tyłu. Wyraz samozadowolenia jest zachwycający, ale postać jest czymś w rodzaju tajemnicy, ponieważ nawet płeć śpiewaczki jest niejasna. Imię jest męskie, ale nagi tors wydaje się pokazywać piersi. Sugerowano nawet, że Ur-Nanshe mógł być sumeryjskim kastratem! Tendencja do naturalizmu, odnotowana już na pieczęciach pod koniec okresu wczesnodynastycznego i w okresie Agade, jest widoczna również w posągach. Zachowało się ich stosunkowo niewiele, ale francuskie wykopaliska w Suzie odnalazły szereg królewskich pomników Agade, które zostały wywiezione do Elamu jako łup. Wykonane są z pięknego czarnego diorytu, i powracają do wysokich standardów rzeźb z Uruk. Większość przykładów w Luwrze należy do posągów Manishtusu, trzeciego króla dynastii, i przedstawiają go siedzącego na bogato zdobionej poduszce lub stojącego ze złożonymi rękami, ubranego w długą szatę, styl ubioru, którego wcześniej nie widziano. Jakość jest wysoka i frustrujące jest, że nie odnaleziono żadnej z głów tych posągów. Wotywnie posągi zwykłych ludzi kontynuują tradycję ustanowioną we wcześniejszym okresie, a piękne głowy znaleziono w miejscach tak odległych jak Assur i Adab. Naturalnie, nie wszystkie przykłady osiągają ten sam wysoki standard, ale poprawa wykonania jest oczywista. Po upadku dynastii

Agade, księstwo Lagasz, jak się wydaje, uniknęło spustoszeń najeźdźców, a jego gubernator, Gudea, kontynuował rządy i wznosił posągi dla siebie i swojej najbliższej rodziny, które są bardzo podobne do tych z Agade. Są one wycięte z czarnego diorytu, a głowy są pięknie wymodelowane, ale ich prowincjonalne pochodzenie zdradza deformacja ciał, zwykle przysadzistych i skróconych, z mocno wymodelowanymi mięśniami. To ciekawe połączenie, które skłania do zastanowienia się, czy głowy zostały wyrzeźbione przez mistrza rzemiosła, a ciała przez jego uczniów. Ustanowienie dynastii Ur III nie doprowadziło do żadnych większych innowacji w wotywnych posągach; jakość nadal jest wysoka, styl naturalistyczny. Inkrustowane oczy wydają się być mniej powszechne, być może w wyniku tendencji do naturalizmu, a pewne zmiany w modzie można prześledzić w ubraniach i biżuterii. Wszystkie znalezione do tej pory rzeźby pochodzą z kontekstów religijnych i nie mamy dowodów na ich występowanie w domach prywatnych. O ile możemy powiedzieć, Sumerowie uważali rzeźby za środek do celu, którym było uzyskanie łask od bogów poprzez ciągłe przypominanie im o oddaniu i cnocie ich sług na ziemi. Ten sam cel wydaje się być dzielony z niektórymi z najwspanialszych przykładów kamiennej rzeźby w reliefie, które przetrwały do naszych czasów. Są to królewskie stele pamiątkowe, które zostały złożone w świątyniach, aby przypominać bogu o męstwie i sukcesie jego wicekróla na ziemi. Najwcześniejsze stele nie mają inskrypcji, więc ich przeznaczenia nie można ustalić z całą pewnością. Na przykład stela Protoliterackiego Polowania na Lwa, wyrzeźbiona w przybliżeniu na głazie wyrzeźbionym przez wodę, przedstawia mężczyznę z misternym łukiem, któremu towarzyszy mniejszy mężczyzna uzbrojony we włócznię, zabijający lwy. Większy mężczyzna nosi ten sam rodzaj kapelusza Pathan, jaki widuje się na figurach królów na pieczęciach Uruk, co wraz z dużo późniejszymi tradycjami asyryjskimi, które wiążą króla konkretnie z polowaniem na lwy, sugeruje, że może to być wczesna stela królewska. Dwie kolejne nieopisane stele, z nieco późniejszej daty, mają kształt ołtarzy i przedstawiają ofiary składane przez zakapturzone postacie. Są one również wykonane w prymitywny sposób, a wzór pokrywa całą powierzchnię kamienia. Na pierwszej steli z napisem, dobrze znanej Steli Sępów z późnego ED III, wzór jest podzielony na rejestry, a historia jest opowiedziana zarówno słowami, jak i obrazami. Stela upamiętnia zwycięstwo Eannatuma z Lagasz nad sąsiednim miastem Umma i przedstawia Eannatuma prowadzącego swoją zwycięską armię nad ciałami wrogów, podczas gdy sępy dziobią ich odcięte głowy. Wiele szczegółów wyposażenia żołnierzy można porównać z rzeczywistymi znaleziskami z Królewskiego Cmentarza w Ur, w tym wspianaty hełm noszony przez króla, który dokładnie odpowiada temu znalezionemu w grobowcu Meskalamduga. Na odwrocie steli bóg bitwy, Ningirsu, jest przedstawiony trzymający sieć zawierającą wrogów Lagasz. Konwencja podziału powierzchni tych stel na rejestry jest kontynuowana w okresie Agade, gdzie najwcześniejszy przykład pochodzi z czasów panowania Sargona, a jego liczne paralele ze Stelą Sępów dostarczają niektórych z wielu argumentów sugerujących, że istniała silna ciągłość kulturowa między ED IIIb a okresem sargońskim. Stela Sargona, podobnie jak stela Sępów, przedstawia króla prowadzącego swoją zwycięską armię, ale tym razem król ma brodę i gołą głowę, chociaż jego włosy są uczesane w ten sam sposób z kokiem z tyłu. Bardziej znaczącą różnicą jest to, że sieć pełna pokonanych żołnierzy jest niesiona przez samego króla, a nie przez boga. Sargon nie przyjął boskiego statusu jak niektórzy z jego następców, ale tutaj wydaje się, że wykonuje funkcję, którą wcześniej pełnił bóg. Dwie inne fragmentaryczne stele są znane z pierwszej połowy okresu Agade. Pierwsza przedstawia zbiór pięknie rzeźbionych więźniów, ewidentnie jeden rejestr z większego projektu, podczas gdy druga, której temat jest podobny, obecnie uważa się za zapis nadania ziemi przez Rimusza, drugiego króla dynastii, po zwycięstwie militarnym. Najbardziej uderzające innowacje artystyczne wydają się pochodzić z późniejszej części okresu, a ostatnia ze stel Agade, ta rejestrująca zwycięstwo Naram-Sina, jest wybitnym dziełem. Rzeźbiarz powraca do wcześniejszych konwencji i wykorzystuje całą powierzchnię kamienia, aby pokazać boskiego władcę kroczącego po wielkiej górze, pod ochroną swoich bogów, aby zadać niszczycielski cios swoim wrogom. Nawet wyposażenie i ubrania uległy zmianie, chociaż można to wyjaśnić faktem, że ta stela przedstawia lekko uzbrojoną grupę żołnierzy piechoty, a nie

odpowiednik pułków czołgów pokazanych na wcześniejszych stelach. Podobnie jak w przypadku posągów w rundzie i pieczęciach, postacie są umiejętnie przedstawione w sposób naturalistyczny, a projekt jest nastawiony na jak najlepsze wykorzystanie dostępnej przestrzeni. Niestety, ta umiejętność i żywotność nie przetrwały do okresu Ur III. Wielka stela Ur-Nammu, pierwszego władcy dynastii, znaleziona w świętym otoczeniu w Ur, powraca do ograniczeń narzuconych przez rejestry. Scena jest jednak spokojna i przedstawia Ur-Nammu przed jego bogiem, najwyraźniej otrzymującego instrukcje dotyczące budowy wielkiego zigguratu w samym Ur. Stela jest poważnie uszkodzona i niewiele można powiedzieć z pewnością o niższych rejestrach, które wydają się pokazywać faktyczną budowę zigguratu i być może uroczystości towarzyszące jego ukończeniu. Figury są dobrze wykonane, a przestrzeń jest dobrze rozplanowana, ale brakuje ognia z wcześniejszych stel. Tradycja królewskich stel trwa w drugim tysiącleciu, a jednym z najświetniejszych przykładów jest stela Hammurabiego z wyrytym jego tak zwanym Kodeksem Prawnym, ale osiągnięcie steli Naram-Sina nie jest już dorównywane. Inne, mniejsze przykłady umiejętności rzeźbiarzy w kamieniu są również znane z trzeciego tysiąclecia. W okresie wczesnodynastycznym znaleziono serię kamiennych tabliczek, których przeznaczenie jest niejasne, a których wzory mają więcej wspólnego z repertuarem pieczęci niż z repertuarem monumentalnego kamieniarza. Te tabliczki są zazwyczaj prostokątne z podniesioną obwódką, czasami inkrustowane muszlą i kwadratowym otworem w środku. Zasugerowano szereg zastosowań, w tym zapięcia do drzwi, dekorację ścienną i upamiętnienie. Interesujące jest to, że kilka tekstów wspomina o zakończeniu transakcji, takich jak zakup domu, które były zaznaczane poprzez wbicie gwoźdźca lub kołka w ścianę. Kilka z tych tabliczek jest podzielonych na rejestry, takie jak stele, a niektóre, takie jak te z Ur-Nanshe z Lagasz, rejestrują określone wydarzenia, takie jak budowa świątyni. Inne pokazują sceny uczt, bardzo podobne do tych na pieczęciach, podczas gdy występują również sceny zawodów, chociaż uczestnicy są często ludzkimi zapaśnikami, a nie mitycznymi stworzeniami. Inne sceny są spotykane sporadycznie; jedna pokazuje nagą postać wylewającą libację przed siedzącą boginią, podczas gdy inna pokazuje rybaka przynoszącego swój połów. Ogólnie rzecz biorąc styl jest raczej drewniany, ale niektóre są lepszej jakości, a kilka, które mogą pochodzić z okresu Agade, wykorzystuje całą powierzchnię płytki bez rejestrów. Najwcześniejsze przykłady prawdopodobnie pochodzą z ED I, a najpóźniej z okresu Agade, kiedy wydają się wychodzić z mody. Ich tematyka została również porównana do tematu tabliczek z muszli, które również znajdują się w kontekstach ED. Te tabliczki również wydają się być używane jako dekoracje ścienne w niektórych budynkach publicznych, takich jak pałac „A” w Kisz i świątynia w Al Ubaid (ryc. 8.14), podczas gdy najświetniejszy przykład, tak zwany sztandar z Ur, pochodzi z jednego z grobów królewskich na cmentarzu w Ur. Z jednej strony przedstawia wielkie zwycięstwo, a z drugiej ucztę, która po nim nastąpiła. Fragmenty innych tabliczek z Mari również pokazują sceny wojenne, podczas gdy inna grupa fragmentów pokazuje kapłanki wykonujące swoje codzienne czynności, które wydają się obejmować tkanie i być może połoźnictwo. Inkrustacja z muszli była również używana do ozdabiania skrzynek z drewna, takich jak te znalezione w budynku PCB w Kisz, a znaleziska z nieco późniejszego pałacu w Ebla w północnej Syrii sugerują, że inkrustacja mogła być również używana do ozdabiania schodów i mebli. Przedmioty sztuki, które przetrwały od trzeciego tysiąclecia, stanowią tylko ułamek dzieł, które musiały istnieć. Całe kategorie przedmiotów całkowicie zniknęły, w tym hafty i dywany, które prawie na pewno istniały. Jednak nawet fragmentaryczne pozostałości, które posiadamy, wystarczają, aby pokazać nam, że przedmioty najwyższej jakości, które mają natychmiastowy urok przez 5000 lat, były produkowane w Mezopotamii od około 3000 r. p.n.e. Większość zachowanych elementów pochodzi ze świątyń. Wiele z nich zostało zdeponowanych przez królów i rejestruje ich czyny, podkreślając raz jeszcze współzależność tego, co luźno określa się jako pałac i świątynię.